

Gezocht: een gros aardkundige monumenten

Wim Hoogendoorn

Drs. W. Hoogendoorn, Provincie Utrecht, Postbus 80300, 3508 TH Utrecht

Grond voor spraakverwarring

'Abiotische factoren', 'niet-levende natuur', 'aardkundige waarden', 'aardkundig erfgoed', 'aardkundige monumenten'. Een handvol begrippen die niet dezelfde betekenis hebben, maar in de praktijk veelal wel door elkaar heen gebruikt worden. Deze verwarring hangt ongetwijfeld samen met de onbekendheid van de begrippen bij het grote publiek, maar ook met de veranderende betekenis die er in de laatste vijftien jaar door ingewijden aan wordt gehecht.

Voor de mens zijn abiotische factoren in de loop van de eeuwen van groot belang geweest. De ligging en de vorm van steden, wegen, grondgebruik enzovoorts, zijn veelal eenvoudig te verklaren als men kennis heeft van de natuurlijke (aardkundige) gesteldheid van een gebied. Aardkundige kennis was vooral dienstbaar aan de historische geografie. Door de toegenomen belangstelling voor ecologie is daar een nieuwe betekenis bijgekomen.

Wanneer ecologen het over de niet-levende natuur hadden, dan ging dat over de betekenis die bodem, water en lucht of onderdelen daarvan hebben voor de planten- en de dierenwereld. Het ging dan over abiotische factoren, zoals bijvoorbeeld hoog of laag, nat of droog, voedselrijk of voedselarm. Wanneer er langs een huidige rivier een soort natuurlijk dijke gevormd werd in de vorm van een zandige oeverwal, dan werd dat als een bijzondere standplaats voor de plantenwereld beschouwd. Op zo'n wat hoger gelegen, zandig en voedselarm plekje met soms sterk wisselende waterstanden moeten wel bijzondere planten voorkomen. Dat is ook veelal het geval.

Dat een oeverwal zélf een eigen aardkundige betekenis heeft, werd tot voor kort nauwelijks onderkend. Uit onwetendheid zijn zelfs aardkundig waardevolle gebieden opgeofferd aan natuurontwikkeling. Het is immers relatief eenvoudig om het aantal soorten (biodiversiteit) te laten toenemen door in droge gebieden de bovengrond weg te graven en zo de plantenwortels een handje te helpen om bij het grondwater te komen.

Aardkundige waarden: van dienstbaarheid naar zelfstandigheid

De laatste vijftien jaar is er door pioniers als Gonggrijp, maar ook door instanties als de provincie Utrecht veel werk verzet om de aardkundig waardevolle gebieden een eigen zelfstandige betekenis te geven. Dat heeft weer nieuwe begrippen met zich meegebracht als 'aardkundige waarden' en 'aardkundig erfgoed'. In het boekje 'Aardkundige waarden in de provincie Utrecht' staan aardkundige waarden als volgt getypeerd: *'Aardkundige waarden zijn die onderdelen van het landschap die iets vertellen over de natuurlijke ontstaanswijze van een gebied. Aardkundige waarden hebben betrekking op de zogenaamde niet-levende natuur en vormen tezamen ons aardkundig erfgoed. Het zijn nu eens duinen die getuigen van zandstormen in een grijs verleden, dan weer kreekruggen die aangeven dat ooit delen van de provincie Utrecht in of aan zee lagen. Of wat te zeggen van een stuwwal, gevormd in barre ijs tijden, zo'n 150.000 jaar geleden'. Aardkundige waarden kunnen bestaan uit één object, zoals de bedding van een rivier. Sommige objecten komen van nature regelmatig naast elkaar voor. We kunnen hierbij denken aan een bedding met aan weerszijden gelegen oeverwallen (door overstroming ontstane wallen langs de bedding). We spreken dan van een patroon, opgebouwd uit verschillende objecten. Ook kan er sprake zijn van processen. Zo kan het stromende rivierwater gedeelten van de rivieroever wegspoelen (eroderen) en elders in de luwte weer neerleggen (sedimenteren). Aardkundige waarden kunnen dus uit objecten, patronen of processen bestaan.*

Aardkundig erfgoed: hoe groot is de erfenis?

Er zijn maar weinig gebieden in Nederland waar niet een schop de grond in gegaan is. Dat is een achtergrondgegeven dat je in een dichtbevolkt land als Nederland moet accepteren. Dat betekent echter niet, dat daarvoor alles waardeloos is geworden. Grote gebieden zijn wel sterk aangetaast door het wonen, werken of recreëren

van de mens. Dat is soms al eeuwen geleden gebeurd. We kunnen daarbij denken aan voorbeelden als het afgraven van veengebieden voor turfwinning, het bedijken van rivieren of het vastleggen van zandverstuivingen door bebossing. Door de voortschrijdende techniek wordt het steeds eenvoudiger om je los te maken van de natuurlijke (aardkundige) gesteldheid. Maar ondanks alle stedenbouw, delfstofwinning, aanleg van infrastructuur, recreatieterreinen enzovoorts, zijn er nog veel aardkundige waarden in ons land aanwezig.

Een belangrijk gegeven is echter, dat ons aardkundig erfgoed ontstaan is onder omstandigheden die in onze huidige tijd ontbreken. Aardkundige waarden zijn dan ook vrijwel altijd onvervangbaar. Het is nu eenmaal niet mogelijk om even een ijsstijd te creëren, waarin het landijs uit Scandinavië hier stuwwallen komt vormen. Rivieren mogen er tegenwoordig weer zeer natuurlijk uitzien, maar we zullen nooit toestaan dat ze uit hun winterbed komen en zo onze veiligheid bedreigen. Daarom is het van groot belang te beseffen, dat ingrepen die tot aantasting van de aardkundige waarden leiden, vrijwel altijd onomkeerbaar zijn. De erfenis is nog zeer de moeite waard, maar loopt gevaar kleiner te worden. Dat vraagt om een integrale aanpak en gebiedsgericht beleid, waarbij aardkundige waarden een vast onderdeel vormen bij de afwegingen. Om hierbij een volwaardige rol te kunnen spelen, zal de bekendheid met en het draagvlak voor de aardkundige waarden vergroot moeten worden.

Aardkundige waarden: omgaan met beleid of beleid om mee om te gaan?

In 1992 is in de provincie Utrecht een start gemaakt met het systematisch aandacht schenken aan aardkundige waarden bij het vaststellen van het Beleidsplan Natuur en Landschap provincie Utrecht 1992. De hoofddoelstelling van dit BNLU is het duurzaam instandhouden, herstellen en ontwikkelen van natuurlijke en landschappelijke waarden. Eén van de vijf inhoudelijke hoofdlijnen is het duurzaam instandhouden van aardkundige waarden.

Ter bescherming van de aardkundige waarden worden drie sporen gevolgd, namelijk in de eerste plaats meeliften met de realisering van de 'ecologische hoofdstructuur', in de tweede plaats bescherming met andere vormen van beleid (bijvoorbeeld via de ruimtelijke ordening) en tot slot aandacht vragen ('signaleren') voor aardkundige waarden bij andere beleidsvelden. In alle drie de sporen wordt voorlichting en educatie over aardkundige waarden noodzakelijk geacht. De ambitie is uitgesproken om door middel van de aanwijzing van twaalf aardkundige monumenten een goed overzicht te geven van de meest markante vormen in de provincie Utrecht.

In 1994 achtte het provinciaal bestuur van Utrecht de tijd rijp om te komen tot de aanwijzing van het eerste officiële aardkundig monument in nieuwe zin in Nederland. Uiteraard zijn er verschillende criteria gehanteerd om tot aanwijzing als monument te kunnen komen. In de eerste plaats dient het aan te wijzen gebied te bestaan uit markante aardkundige objecten of patronen of dienen er aardkundige processen plaats te vinden. De acceptatie van de waarde onder (aardkundige) specialisten dient groot te zijn. De wetenschappelijke en vooral ook de educatieve waarde zijn van belang. In de tweede plaats dienen de waarde-bepalende kenmerken goed zichtbaar te zijn. Ook de geïnteresseerde leek moet met ondersteuning van een informatiepaneel of folder kunnen begrijpen waarom het monument aardkundig van belang is. In de derde plaats dient het monument bereikbaar en, eventueel onder begeleiding, toegankelijk te zijn voor het publiek. In de vierde plaats moet het monument niet te kwetsbaar zijn en bezoek kunnen verdragen. Tot slot moet de eigenaar de intentie hebben om de aanwezige aardkundige waarden in stand te houden.

Aardkundig monument 1, de Grebbeberg: markante hoogtevverschillen

In 1995 heeft het provinciaal bestuur van Utrecht in het kader van het Europees Natuurbeschermingsjaar de zuidflank van de Grebbeberg tot eerste aardkundige monument aangewezen. In deze omgeving is feitelijk al een mozaïek van verschillende andersoortige monumenten aanwezig. We denken hierbij aan de erebegraafplaats en de Grebbelinie, maar ook aan de ringwalburcht aan de top en het natuurmonument 'De Blauwe Kamer', in de diepte. Zeer kenmerkend voor de Grebbeberg is de steile flank van de stuwwal-top naar de uiterwaard. In deze omgeving is zo'n 150.000 jaar geleden, in de voorlaatste ijstijd, onder druk van een gigantisch landijspakket de ondergrond weggeperst en opgestuwd tot



Afb. 1. Een plaatje uit de Lange en Korte Duinen in Soest, het tweede Aardkundige Monument in Utrecht. Duidelijk zijn links in het midden de uitgestoven vochtige plekken te zien. Op de voorgrond wordt opgestoven zand vastgelegd door pioniers als zandzegge.



Afb. 2. In het jaar 2000 zullen in de provincie Utrecht enkele aardkundige monumenten door het provinciaal bestuur worden aangewezen. Dit smeltwaterdal is een kanshebber.

stuwwallen langs het landijs. Smeltwater van het landijs en de latere rivierlopen hebben het vervolg van de stuwwal ten zuiden van de Grebbeberg afgebroken en afgevoerd richting zee. De stichting Het Utrechts Landschap, de eigenares, onderkent de aardkundige betekenis van het gebied en zal zich inzetten voor de instandhouding ervan.

Aardkundig monument 2, Soest: 'Laat maar waaien'

In 1997 heeft het provinciaal bestuur van Utrecht het tweede aardkundige monument in Utrecht benoemd. In dit geval betreft het twee stuifzandgebieden die het eigendom zijn van de gemeente Soest. In de provincie Utrecht is rond de Utrechtse Heuvelrug, de stuwwal uit de voorlaatste ijstijd, in de laatste ijstijd een deken

van golvende gordeldekzanden door de wind neergelegd. Met name door overbeweiding in de middeleeuwen kreeg de wind plaatselijk weer vat op het losse droge zand en ontstonden stuifzandgebieden met landduinen en uitgeblazen laagten. Het stuivende zand is sinds het einde van de vorige eeuw weer vastgelegd door grootschalige bebossing. De kale oppervlakten werden te klein voor de wind om voldoende kracht te ontwikkelen, waardoor ook de kleinere restanten van de kale zandgebieden op natuurlijke wijze verder begroeid raakten. De gemeente Soest en de provincie Utrecht hebben gezamenlijk in 1995 het project 'Laat maar waaien' gestart, waarbij de bestaande begroeiing in het stuifzandgebieden Lange Duinen en Korte Duinen gedeeltelijk is verwijderd. Het



Afb. 3: Luchtfoto van de Zanderij bij Maarn.



Afb. 4: Sfeerbeeld uit de Zanderij bij Maarn.

gebruik als recreatiegebied, in dit geval een prima combinatie van functies, en het uitkiende beheer van de gemeente Soest maken het blijvend voortbestaan van het aardkundige proces 'verstuiving' hier aannemelijk. De benoeming tot aardkundig monument vormde de bekroning van dit project.

Aardkundig monument 3, Maarn: collectie steengoed

Het zwerfsteneneiland Maarn staat genomineerd om in de loop van 1999 tot derde aardkundige monument in de provincie Utrecht benoemd te worden. Het initiatief voor de veiligstelling van de unieke verzameling zwerfstenen uit de Zanderij te Maarn is geboren bij de leden Gonggrijp en Van Vliet van de werkgroep Geologisch Park Maarn. Dit initiatief paste prima in de filosofie van de provincie. De stenenverzameling dreigde door groeiende belangstelling van kapitaalkrachtige

particuliere tuinbezitters uit elkaar te vallen. De provincie kon in dit geval de helpende hand bieden en is intussen al voorlopig eigenaar van de zwerfstenenverzameling. In overleg met de gemeente Maarn, het recreatieschap Utrechtse Heuvelrug, Vallei- en Kromme Rijngebied, Natuurmonumenten, de werkgroep Geologisch Park Maarn, de vereniging Maarn-Maarsbergen Natuurlijk, de Kombinatie Zandweg v.o.f. en de Nederlandse Spoorwegen probeert de provincie najaar 1999 het aardkundige monument in te richten, waarna tot benoeming en opening kan worden overgegaan. Over eigendom en beheer dienen nog afspraken gemaakt te worden.

Gezocht: een gros aardkundige monumenten

Het Utrechtse initiatief voor het stich-

ten van officiële aardkundige monumenten heeft intussen navolging gekregen. In een zestal 'provinciale landschappen' buiten Utrecht zijn intussen aardkundige monumenten benoemd. Daarnaast is landelijk de Stichting Aardkundige Waarden opgericht, die onder andere de bevordering van het benoemen van aardkundige monumenten in haar statuten heeft opgenomen. De provincie Utrecht gaat op de ingeslagen weg voort. In haar beleidsprogramma 1999 B 2003 'Een samenleving met dynamiek en kwaliteit', stelt zij: 'Wij zullen onze landelijke voortrekkersrol op het gebied van bescherming van aardkundige monumenten voortzetten door een serie aardkundige monumenten te benoemen en in stand te houden'. Dit betekent in de praktijk dat gedurende die collegeperiode gemiddeld twee aardkundige monumenten per jaar aangevoerd zullen worden.

Gehoopt mag worden, dat het rijk zich in de nota 'Natuur, Bos en Landschap in de 21e eeuw' en vervolgens in de 'Vijfde nota voor de ruimtelijke ordening' achter de Utrechtse aanpak zal willen scharen. Te denken valt aan het realiseren van een netwerk van bijvoorbeeld 144 aardkundige monumenten. Uitvoering zou kunnen gebeuren door rijk en provincies, bijvoorbeeld gekoppeld aan een landinrichtingsproject. Ook zou deze overgedragen kunnen worden aan de Stichting Aardkundige Waarden. Een rijk geïllustreerd boekwerk waarin de monumenten beschreven worden en eventueel via excursieroutes met elkaar verbonden worden, zou een mooie bekroning kunnen vormen. Dat materiaal zou onder andere via het aardrijkskundeonderwijs moeten bijdragen aan de vergroting van het draagvlak onder de komende generaties. En daarmee aan blijvende veiligstelling van ons aardkundig erfgoed.

Alle foto's bij dit artikel zijn beschikbaar gesteld door de provincie Utrecht.

Literatuur

- Brombacher, A.A. & W. Hoogendoorn, 1997. Aardkundige waarden in de provincie Utrecht. Utrecht (provincie Utrecht), 111 pp.
- Brombacher, A.A. & W. Hoogendoorn, 1995. Folder: De Grebbeberg, een erfenis uit de ijstijd. Utrecht (provincie Utrecht).
- Brombacher, A.A. & W. Hoogendoorn, 1997. Folder: De Lange en Korte Duinen in Soest, Laat maar waaien! Utrecht (provincie Utrecht).
- Brombacher, A.A. & W. Hoogendoorn, 1999. Folder: Zwerfsteneneiland Maarn, keiharde getuigen uit de ijstijd. Utrecht (provincie Utrecht).